

RAZSVETLJENSTVO NA SLOVENSKEM

Za to obdobje, ki ga pri nas imenujemo razsvetljenje, je se vedno značilno splošno družbeno, gospodarsko, politično in kulturno zamudništvo Slovencev, ki je bilo posledica dejstva, da smo Slovenci ze stoletja živeli pod vladno drugojezičnega naroda in da pri nas zaradi tega tudi niso mogli nastajati visji sloji izobrazenstva, ker je tako bila slovenscina izključno jezik kmečkih podložnikov in služabništva in si je do tega časa pridobila le malo pravic. V drugi polovici 18. stoletja pa se je začel pod vplivom evropskih gospodarskih in političnih pretresev spreminjati tudi družbeni sestav slovenskega naroda, s tem pa tudi vsebina naše literature, ki je do tega časa bila predvsem verska literatura. Na vznik slovenskega literarnega preporoda je vplivalo več stvari, tako krepitev meščanskega razreda pri nas in s tem slabenje fevdalizma, pa tudi večje pravice kmečkih podložnikov in prevzem razsvetljenjskih idej ter pa zgledi iz evropske literature. Nov način življenja je od preprostega človeka zahteval več znanja. Življenje pri nas se je spremenilo z reformami Marije Terezije in Jozefa II, ki sta izboljšala upravo, sodstvo (ustanavljanje kresij = okrožnih sodišč), pomagala razvoju obrti in trgovine, uredila solstvo, omejila samovoljo plemstva, vzela pravice cerkvi in znatno olajšala podložniško življenje. S tem pa so se začele spremembe tudi na kulturnem področju, večja možnost je bila za razvoj posvetne literature. Pri nas je tudi začelo nastajati posvetno izobrazenstvo, čeprav ga do takrat se tako rekoc nismo imeli in je tudi prve razsvetljenjske ideje propagiral duhovnik oče Marko Pohlin. To dobo imenujemo razsvetljenje zato, ker so tedanji izobrazenci prisli do prepričanja, da je razum tista luč, s katero bo človek razsvetil vso temo, nevednost, nepoznavanja sveta in življenja.

Tedanja književnost ima poučen značaj (poučna pesem, prilika, uganka, komedija). Poleg leposlovja so pisali tudi poučne spise o zemljepisu, zgodovini in gospodarstvu, skrbeli so za priročnike za vsakdanjo rabo. Pravo razsvetljenje se začinja uveljavljati šele po 1780 v Zoisovem krogu. Vrh doseže okoli 1790, dokončno je našega razsvetljenstva konec 1819 s Zoisovo in Vodnikovo smrtjo. Med slovenske razsvetljenčce stejemo: Blaž Kumerdej, Jurij Japelj, Ozbalt Gutsman, Ziga Zois, Anton Tomaz Linhart, Valentin Vodnik.

MARKO POHLIN (1735-1801)

Marko Pohlin se je rodil gostilničarju v Ljubljani. Koncal je bogoslovne nauke na Dunaju in bil pridigar in vikar. Nazadnje je bil učitelj novincev v samostanu v Mariabrunnu pri Hütteldorfu zahodno od Dunaja in tam umrl.

Marko Pohlin je začel razmišljati o naši zapostavljenosti in je utemeljeval nujnost, da se slovenscina začne uveljavljati v solah in uradih. Za uveljavitev pa je bila potrebna slovnica, ki je bila Pohlinaova prva misel. Slovnica pa naj bi pridobivala mladino in tudi starejše slovenske izobrazence za slovenscino, glavni namen pa je bil učenje slovenscine. Tako je Pohlin napisal slovnico z naslovom Kranjska gramatika, 1786. Ta letnica pomeni začetek slovenskega razsvetljenstva. Razsvetljenje pri nas traja do leta 1809, ko je izšla prva znanstvena slovnica (Kopitar), sicer v nemščini. Pohlinaova slovnica ima 3 dele: uvod, slovnico in poglavje o metriki (verzoslavlju: nauk o verzih, rimah). Uvod je zelo pomemben, ker pomeni mejnik v razvoju slovenske narodne zavesti, kjer poziva Kranjce, naj se ne sramujejo svojega jezika, izraza potrebo po znanju slovenscine in poudarja potrebo po slovnici in slovarju. Slovnica sama pa ni dobra, ker se Pohlin z jezikovnim gradivom naslanja na ljubljansko narečje (Pohlinaovo poreklo). Bil je prepričan, da vasčani sprejmejo mesetno govorico, zaradi česar je slovnica doživela kritike. Pohlin je tudi nedosleden v pravopisu, uporabljal tujke, vendar je uvedel \bar{y} , \bar{x} , \bar{w} . Pomembno je poglavje o metriki, ker je Pohlin z njim vplival na nastajanje slovenske posvetne poezije, ker je vzbudil slovenske ustvarjalce k pesnistvu. Rezultat te soje je prvi slovenski pesniški zbornik Pisanice. Pohlin je bil po naravi castihlepen, hotel je biti prvi slovnicar in je zato prikrival Bohoricevo in Hipolitovo slovnico, rad je zamolčeval dela drugih. Pomembno je Pohlinaovo slovarsko delo. Sploh je bil Pohlin zelo delaven, izdal je več kot 40 knjig najrazličnejše vsebine, blizu 20 pa jih je ostalo v rokopisu. Pohlinaove knjige so zelo pomembne, ker so vzbujale veselje do branja. Sam pomen Pohlina pa je tudi v tem, da je druge ljudi navdusil za kulturno delovanje.

PISANICE

Skupspravljanje kranjskih pisanic od lepeh umetnost, ali kratko Pisanice so izsle leta 1779, 1780, 1781. Pobudnik je bil Pohlin, glavno dele pa je opravil Pohlinov redovni tovaris Janez Damascen - Feliks Dev iz Trzica. Pisanice so bile zelo pogumno dejanje, saj so ponudile slovenskemu solanemu mescanu domace leposlovje. Vsebina je sicer malo izvorna, pesmi brez umetniske vrednosti, izumetnicenega custvovanja in nabrekli sloga, toda slogovna raznovrstnost dokazuje, da so pisanicarji skusali ustvariti to, kar so spoznali drugod. V Pisanicah je Vodnik leta 1781 objavil svojo pesem Zadovoljni kranjec, ki ima edina nekoliko umetniske vrednosti in je zbudila Zoisovo pozornost. Pisanice so prinesle tudi prvo slovensko operno besedilo (libreto) Belin (1780), ki ga je napisal Dev. Po Evropi so izhajali takrat razni pesniski almanahi. S Pisanicami se je prvic oglasila slovenska posvetna in umetna pesem. V Pisanicah so objavljali Dev, Marko Pohlin, kaplan in zupnik Janez Mihelic, ki je nabiral ljudske pregovore, bivsi jezuit Martin Naglic in franciskan Valentin Vodnik. V njih se krizajo vplivi baroka, klasicizma, rokokoja in predromantike. Njihov pomen je predvsem v tem, da so bile izhodišce za Vodnikovo poezijo.

JURIJ JAPELJ (1744-1807)

Rodil se je v Kamniku. Postal je duhovnik in dosegel visoka mesta v cerkevin sluzbah in prosvetno solskem sistemu. Umril je v Celovcu.

Med njegovimi knjigami je najvaznejši prevod svetega pisma, s katerim se je naslonil na Dalmatina. S prevodom je ustvaril temelj za nov knjizni jezik. Ima največ zasluga za prenovitev slovenskega knjizevnega jezika. Nekatero dolenske posebnosti je nadomestil s pravilnejšimi gorenjskimi oblikami. Ohranil je stare protestantske glasove torej je branil razvoj na poflagi tradicije, oblike pa je prikrojil sodobnemu zivemu jeziku in se je mocno ogibal tujk.

ZIGA ZOIS (1747-1819)

Ziga Zois (baron Edelsteinski) se je rodil v Trstu. Njegov oce je bil Italijan, mati Slovenka. Predniki so na Slovenskem obogateli in dobili plemiski naslov. Po ocetu je podedoval rudnike in fuzine na Gorenjskem, grad Brdo pri Kranju in hise v Ljubljani. Za casa Napoleona je dozivel gospodarski polom. Solal se je v Italiji, nato pa si sam dopolnjeval znanje, zlasti v naravoslovju. Po letu 1780 je postajal s svojo bogato knjiznico sredisce slovenskega preporodnega gibanja, ki mu je bil mentor in mecen. Zbiral je vse znane slovanske knjige v glagolici, cirilici in latinici, knjige starih protestantskih piscev, knjige s podrocja naravosocja, filozofije, literarne teorije, leposlovja in glasbe. Zadnja desetletja je mocno trpel zaradi protina in ohromelosti. Umril je v Ljubljani.

Pridružil se je razsvetljskemu gibanju in podprl prizadevanja za ljudsko prosveto in gospodarski napredek. K svojemu omizju je pritegnil vse takrat nadarjene in delovne pisce in ti so si zadali za nalogo skrb za napredek nasega posvetnega slovstva. Zois je hotel premagati naso zaostalost z uveljavljanjem slovenscine. Glavna skrb omizja je bila prizadevanje za ureditev nasega knjizevnega jezika. Za nacrt so si zadali izdajo jezikovnih pripomockov, slovnice in slovarja, kar naj bi v ljudstvu in v mescanah vzbudilo ljubezen do domovine, ponos nanjo, pri tujcih pa tudi spostovanje do nas. Zois je bil zbiralec najrazlicnejših znanstvenih del, mislil je tudi na zgodovino in leposlovje raznih zvrsti. On sam ni bil literarno ambiciozen, gmotno pa je podpiral nase razsvetljence. Prevajal pa je besedila opernih arij iz italijanscine za Ljubljansko gledališce. Poskusal je prevajati tudi iz nemške literature, tako je prevedel B rgerjevo Lenoro. Njegovo najpomembnejše delo pa so pisma Vodniku, napisana v nemscini, kjer se je poskusil z literarno kritiko. Po Gorenjskem je nabiral vize in poskocnice. Sodeloval je pri vsem, kar se je takrat dogajalo na nasem kulturnem podrocju. V njegovem krogu so se zbirali najpomembnejši slovenski izobrazenci tistega casa: Kumerdej, Japelj, Linhart, Vodnik, Kopitar in drugi. Linhart je z njegovo podporo postal prvi slovenski dramatik in kritični zgodovinar, Valentin Vodnik, pisatelj praktičnih del in urednik prvega slovenskega casnika Ljubljanske novice, je postal prvi slovenski pesnik, Zois je vzgojil tudi Kopitarja, ki je nas prvi znanstveni jezikoslovec.

Kritika Pesme Na moje Rojake

Odlomek je zadnji del daljšega pisma, ki ga je Zois pisal Vodniku na Koprivnik nad Bohinjem, kjer je Vodnik tedaj služboval, 25. junija 1794. Tudi ostali del pisma je kritičen, nanasa se na Vodnikov dodatek, ki ga je pripravljaj za svojo izdajo Velike pratike. Zoisova ocena se nanasa na dvanajst verzov Pesme Na moje Rojake; očitno gre za zgodnejšo, manj dodelano inacico o tiste, ki je bila prvič objavljena naslednje leto. Tato tudi Zoisovo upravičeno, skrbno ocenjevanje vsakega verza posebej.

ANTON TOMAZ LINHART (1756-1795)

Rojen je bil v Radovljici, v družini obrtnika ceskega rodu. Oče se je preselil z Moravskega, mati pa je bila Radovljicanka. Stopil je v cisterijanski red v Sticni, toda kmalu ga je zapustil. Na Dunaju je studiral pravne vede. V tem času je imel dobre vezi s plemici, ki so ga gmotno podpirali. V Ljubljani je imel več služb, nazadnje je bil solski nacelnik za Gorenjsko. Umrli je za kapjo v Ljubljani, kjer je tudi pokopan.

Linhart je bil pesnik, zgodovinar in dramatik, družbeno in literarno široko razgledan. Slovstveno delo ga je zajelo zgodaj. Stik z modernim evropskim slovstevnim dogajanjem se je začel na Dunaju. Nanj vplivata Shakespeare in pa Lessing. Šad teh pobud sta prvi Linhartovi knjigi: tragedija Miss Jenny Love (1780), v kateri so očitni vplivi nemških in angleskih mescanskih tragedij, in pa pesniška zbirka Blumen aus Krain für das Jahr 1781 (Cvetje s Kranjskega za leto 1781). Ta pesniška zbirka je kot nemski protivesek Pisanicam. S to zbirko pa je Linhart izrazil ljubezen do domovine, ceprav tu ni sledu o njegovi narodni zavesti. To je bil poskus pomeriti se z nemščino na kulturnem področju.

Ko je Linhart prisel v Zoisovo družbo, je ta s svojimi prerodnimi nacrti povzročil njegovo kulturno in jezikovno preusmeritev in tako se je Linhart lotil domače dramatike in tudi domače zgodovine, ceprav jo je napisal se v nemščini. Porodila se mu je misel znanstveno obdelati slovensko preteklost. Po kritičnem studiju virov in zgodovine je nastala njegova knjiga Versuch einer Geschichte von Krain und der brigen s dlichen Slaven TMsterreichs (Poskus zgodovine Kranjske in ostalih južnih Slovanov v Avstriji), ki je začetek nasega znanstvenega zgodovinospisja, najpomembnejši ideoloski tekst nasega preroda, kjer poudarja, da mora zgodovina podajati življenje ljudstva ne pa vladarjev. Tako smo Slovenci na področju zgodovine ujeli korak z Zahodno Evropo. Zgodovina pa je vplivala tudi na utrjevanje slovenske zavesti med izobrazenstvom. Prvi del Zgodovine govori o najstarejši dobi in naselitvi nasih krajev do prihoda Slovencev, drugi del pa obravnava usodo Kranjske od naselitve Slovencev so prihoda Frankov ter ima zemljevid stare Karantanije in preglednico slovanske abecede.

Nato se je Linhart lotil dram, kjer ima tudi največji prerodni pomen. Globlje zanimanje se mu je zbudilo na Dunaju, kjer je videl komedijo dunajskega pisca Josefa Richterja: Die Feldmühle (Poljski mlin). Ta komedija ga je navdusila in sklenil jo je preliti v slovenscino. Ko je bila v Ljubljani ustanovljena Družba prijateljev gledaliska, je Linhart skusal oskrbeti primerno dramsko besedilo za predstavo, zato da bi s tem napadel privilegiran položaj nemščine in italijanscine v gledaliscu. Ideja Richterjeve komedije ga je prevzela in ker je dogajanje na kmetih, je Linhart lahko uporabil živo ljudsko govorico kot odrski jezik. Tako je nastala samostojna predstava Zupanova Micka v živem jeziku in s poudarkom, da nas clovek noče biti več tlačan in podložnik in da je duhovno bolj zdrav od pokvarjene gospode. Zupanova Micka je nas prvi samostojno tiskani dramski tekst. Izšla je leta 1789 z letnico 1790. Uprizorjena je bila 28.10.1789 in uprizoritev velja za rojstni dan slovenskega gledaliska.

Zupanova Micka

Lepo zupanovo hčer Micko je zlahtni gospod Tulpenheim hotel speljati z oblubo zakona. V dokaz, da misli resno, ji je poklonil prstan, toda mlada vdova Sternfeldovka odkrije Micki, da je Tuplenheim slepar: z Micko je hotel varati njo, ki je Tulpenheimova zarocenka. Dokaz je prstan, ki ga vdova najde pri Micki. Z očetom zupanom in kmeckim fantom Anzetom, Mickinim zeninom, se domenijo: Ko pride zenin delat zenitovanjski pismo, ga ne bodo delali za zlahtnika, temvec za Anzeta, ki se ga je lepa zupanova hči zaradi sladkih plemicevih besed začela braniti. Tako tudi store. Osmeseni plemic izgubi zarocenko in Micko. (?)

Naslednje leto pa je Linhart izdal komedijo Veseli dan ali Maticek se zeni, ki kaže njegovo demokraticno miselnost. Izšla je 1790, vendar je niso vec mogli igrati, najbrz zaradi poostrene cenzure po Jozefovi smrti. Prva uprizoritev je bila sele po revoluciji 1848. V primeri z Zupanovo Micko igra ni

samo prevod, ampak prava predelava. V njej nam prikazuje plemisko samovoljnost in moralno propalost, na drugi strani pa kaže slovenske podložnike in služabnike, kako si z razumom in voljo pomagajo do pravice in sreče. Ta komedija je predelava znamenite revolucionarne komedije Pierra de Beaumarchaisa: Figarova svatba. Linhart je izpustil iz Beaumarchaisove komedije satirčne osti, ki niso bile take, da bi zadevale tudi naše razmere. Vnesel pa je take, ki so se nanašale na položaj pri nas. To so satirčne osti na gosposko nemoralno, satiro na advokate in za nehumano ravnanje s podložniki. Razen tega pa je Linhart dodal komediji se povsem izvorne strani: napad na reakcionarje, ki se upirajo reformam (solska reforma, uvedba kresij), pokazal je sodstvo, ki je bilo prikrojeno tako, da je koristilo le grascaku, satira na krivico zapostavljanje slovenscine v javnem življenju (ko je Maticek na sodišču, noče slišati obtožnice v nemščini, zahteva, da mu jo preberejo v jeziku, ki ga pozna).

Maticek se zeni

Baron Naletel hoče imeti za ljubico sobarico Nezko, nevesto svojega vrtnarja Maticka. Odvetnik Zmesnjava grozi Maticku s tozbo, čes da je obljubil stari Smrekarici zakon. Baron pride k Nezki, student Tonček se iz strahu pred njim skriva (zalotili so ga pri Jerici v gostilni). Baron odkriva Nezki ljubezen in jo vabi pod lipo. Nato se skriva se baron, odkriva Tončka in ga zapodi. Gospa in Nezka oblačita Tončka v deklisko obleko, da bo šel pod lipo na sestanek namesto Nezke. Baron je ljubosumen in hoče po vsej sili v sobo, v kateri je zaklenjen Tonček. Student izgine skozi okno in ko pride iz sobe Nezka, je baron presenečen. Tonček je pri skoku izgubil pismo, toda Maticek vzame greh nase in prevara se posreči. V grajski pisarni obravnavajo Matickovo zadevo, a zanj se vse dobro izteče. Po znamenju na desni roki se izkaze, da je Maticek Smrekaricin sin. Po Matickovi zvijacnosti položi baron na Nezkin glavo venec nedolžnosti, Nezka pa mu da pismo, ki mu zatrjuje, kako lepo bo pod lipo. V gozdicu na kraju vrta. Gospa je preoblečena v Nezko, Nezka pa v gospo. Dozdevni Nezki dvori baron, Maticek pa namisljeni gospe. Toda nesporazum privede do pobotanja in do Matickove ženitve z Nezko. (?)

Glej domače branje Anton Tomaz Linhart: Ta veseli dan ali Maticek se zeni

VALENTIN VODNIK (1758-1819)

Valentin Vodnik je prvi pomembnejši slovenski pesnik in časnikar. Rodil se je v Siski pri Ljubljani. Solal se je v Novem mestu in Ljubljani, nato stopil v franciskanski red in postal duhovnik. Bil je po gorenjskih župnijah na Sori, Bledu, Ribnici in na Koprivniku nad Bohinjem. Tam se je seznanil z Zigo Zoisom, z njegovo pomočjo dobil duhovniško službo v Ljubljani, kjer je postal gimnazijski profesor. V času francoskih Ilirskih provinc je bil solski ravnatelj in nadzornik. Potem so ga Avstrijci upokojili, ker se jim je zdel prevelik prijatelj Francozov. Umrl je v Ljubljani zadet od kapi.

V knjižno delo je Vodnik vpeljal Pohlin in Vodnik je v Pisanicah objavil svoje prve pesmi, med njimi Zadovoljnega Kranjca, buditeljsko pesem v ritmu alpske poskocnice. Pozneje je za dolgo umolknil. Ko se je seznanil z Zoisom, ga je le-ta zopet pridobil za obsežno poljudno vzgojno delo. Na njegovo prigovarjanje je začel izdajati Veliko pratiko. V njej je objavil nekaj svojih spisov in pesmi. Pratika naj bi postala ljudska knjiga z poučnimi zgodbami, leposlovjem in zabavnim ctivom in bi imela funkcijo izobrazevanja. Izide trikrat, zamenja jo Mala pratika. Vodnik spozna, da Mala pratika ne zadosca, okviri so premajhni in začne izdajati prvi slovenski časopis Lublanske novice. Do Bleiweisa je prvi slovenski novinar in urednik slovenskega časopisa, sam ga je urejal in pisal vanj. Opravi zelo veliko delo. Poznati mora tuje jezike, da prebere kaj zanimivega, prevede in opremi s komentarji (prvi vzlet z balonom). Objavil je tudi članek Povedanje od slovenskega jezika, ki je prvi narodno prebudni spis v slovenscini, vsi prejšnji uvodi so bili latinski ali nemški. V njem razlaga izvor slovenscine, govori o domači zgodovini, kramlja o slovenskih običajih in omiki ter v glavnih potezah opiše naš književni razvoj.

Pisal je tudi učbenike, med temi prvo slovensko pisano slovnico slovenskega jezika Pismenost ali gramatika za perve sole. V tej knjigi je objavil odo Ilirija ozivljena, politično pesem, kjer hvali Napoleona in Francoze. Hvaležen jim je bil, da so pustili v solah in uradih slovenski jezik. Zbiral je ljudske pesmi. Leta 1806 izda pesniško zbirko Pesme za pokusino, ki je prva slovenska zbirka posvetnih pesmi v slovenscini. Primer pesmi je Pesma na moje rojake, kasneje ima naslov Dramilo, ki je po vsebini poučno opisna, velja za budnico slovenske socialne in narodne zavesti. Zgrajena je s

pomočjo retoričnih tropov in figur (metonimije, sinekdohe, personifikacije, retorični nagovor, stalna rekla). Verz je oblikovan po ritmu alpske poskocnice.

Vodnik hoče nase ljudstvo učiti. Zavedal se je, da ne bo napredka, če se bo ljudstvo naslanjalo na katekizme. Moralni in socialni pouk je izrazil na dostopen način, prikupno in zabavno, zato je gojil poučno pesem (budnico), basen, odo (slavnostna pesem), epigrame, uganke. Vnet pa je bil tudi za lepoto narave. Pesniški jezik si je oblikoval pri gorenjski ljudski pesmi. Najraje je uporabljal obliko alpske poskocnice. Izrazno ni zelo bogat, zvočno pa je precej barvit. S svojimi pesmimi (Dramilo, Jeklenice - naša prva pesem o tovarniških delavcih iz Zoisove tovarne nad Jesenicami, je slavospev mojstrom, ki znajo delati) hoče Vodnik vplivati na podjetnost, delavnost in gospodarnost ljudi.

Zelo so mu uspeli tudi nekatere basni (Kos in brezen, Nemski in kranjski konj, Sraka in mlade). Prva ima izpostavljeno politično misel o zatiranosti Slovencev. Razen poljudno poučnih pesmi je pisal tudi osebno izpovedne pesmi in pa pesmi o dozivljanju narave. Vrh teh pesmi predstavljata Vrsac in Moj spominek, ki je osebno izpovedna pesem, prva pesem, ki govori o poeziji, o pesniku, o vrednosti poezije, njeni nesmrtnosti. Tretja skupina pa so politične pesmi: Ilirija ozivljena, po vsebini in slogu oda v verzu alpske poskocnice, vrednost pesmi je v njenem domoljubnem čustvu. Sledila ji je Ilirija zveličana, kjer se hoče otresti očitkov frankofilstva in hoče izraziti veselje do vrnitve Avstrijcev. Vodnik se je lotil tudi prevajanja strokovnih knjig, ker hoče praktično pomagati ljudem in tako nastanejo Kuharske bikve, Zdravstveni priročnik - babistvo.

Dramilo

V pesmi vzpodbuja Vodnik h gospodarski podjetnosti. Ta pesem je značilna za razsvetljenski čas.

Kranjc! toja z,mla je zdr va,
Za pridne nj, l,ga najprava,
Polje, vinograd,
Gčra, morj,,
Rčda, kupc;a,
Tebe red,.

Za vuk si prebrisane glave,
Pa c,dne nu terdne postave;
Ise te sr,ca,
Um ti je dan,
Najdel jo bčs, ak
Nisi zaspan.

Glej stvarnica vse ti ponudi,
Li jemat od nj, ne zamudi,
Leniga caka
Stergan rok l,
Palca beraska,
Prazni bok...l.

(?)

Vrsac

To je oda, ki izraza zanosno dozivetje gorske narave, pri vsej svoji majhnosti občuti prsni sprico velikanskih prizorov, ki se mu odpirajo z vrha visoke gore, vzviseno lepoto. Vrsac je hvalnica naravi.

Njegova dela so predvsem poučna, vendar se že približuje pravi besedni umetnosti - leposlovju.